

КРИМІНАЛЬНІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ДОСТОВІРНОСТІ ПОКАЗАНЬ СВІДКІВ**CRIMINAL PROCEDURAL GUARANTEES OF THE RELIABILITY OF WITNESS TESTIMONY**

Лозинська Ю.І.,

*аспірант кафедри кримінального процесу
Львівського державного університету внутрішніх справ*

У статті наведені якості одного з підвидів кримінальних процесуальних гарантій установлення об'єктивної істини, виділені гарантії достовірності показань свідка. Визначено, що такі гарантії покликані створити умови, які, з одного боку, спонукають свідка до давання правдивих показань про обставини, які мають значення для кримінального провадження, а з іншого – забезпечують їх об'єктивну перевірку й оцінку на предмет відповідності подіям, які реально сталися. До таких гарантій віднесені правовий статус, імунітети свідка, гарантії надання правової допомоги свідку адвокатом, відповідальність свідка, гарантії безпеки свідка, заборони протиправного впливу на свідка, процесуальна форма допиту свідка, нормативне визначення вимог до оцінки показань свідка на предмет їх достовірності.

Ключові слова: кримінальні процесуальні гарантії, об'єктивна істина, достовірність, доказ, показання свідка.

В статье качестве одного из подвидов уголовных процессуальных гарантий установления объективной истины выделены гарантии достоверности показаний свидетеля. Определено, что такие гарантии призваны создать условия, которые, с одной стороны, побуждают свидетеля к даче правдивых показаний об обстоятельствах, имеющих значение для уголовного производства, а с другой – обеспечивают их объективную проверку и оценку на предмет соответствия событиям, которые реально произошли. К числу данных гарантий отнесены правовой статус, иммунитеты свидетеля, гарантии предоставления правовой помощи свидетелю адвокатом, ответственность свидетеля, гарантии безопасности свидетеля, запрет противоправного воздействия на свидетеля, процессуальная форма допроса свидетеля, нормативное определение требований к оценке показаний свидетеля на предмет их достоверности.

Ключевые слова: уголовные процессуальные гарантии, объективная истина, достоверность и уверенность, показания свидетеля.

In the article, as one of the subtypes of criminal procedural guarantees of the establishment of objective truth, the guarantees of reliability of the testimony of the witness are given. It is determined that such guarantees are intended to create conditions that, on the one hand, inspire the witness to give true testimony of circumstances relevant to criminal proceedings, and, on the other hand, provide for their objective verification and assessment of the correspondence with events that have actually occurred. These guarantees include the legal status, the immunity of the witness, the guarantees of the provision of legal assistance to the witness of a lawyer, the responsibility of the witness, the safety of the witness, the prohibition of wrongful influence on the witness, the procedural form of interrogation of the witness, the normative determination of the requirements for assessing the testimony of the witness for their reliability.

Key words: criminal procedural guarantees, objective truth, reliability and confidence, testimony of the witness.

Постановка проблеми. Категорія «кримінальні процесуальні гарантії» справедливо належить до фундаментальних для формування загальних засад кримінального провадження [1]. Аналіз літературних джерел свідчить, що розроблення їх змісту, сутності та різновидів відбувається у фарватері наукового доробку теорії права з питань правових (юридичних) гарантій та їх призначення. Ю. Алєнін і Ю Гурджі відмічають, що сучасною теорією держави й права, теорією прав людини, конституційним правом, теорією кримінального процесу звертається увага на становище особи та її інтересів у структурі цінностей держави й на переорієнтацію правозастосовної практики на природно-правові цінності з метою забезпечення побудови правової держави [2, с. 30]. І реформаційні процеси в цьому ключі у сфері кримінального судочинства, за висловлюванням Ю. Грошевого, повинні йти шляхом створення такого кримінально-процесуального механізму, за якого належним чином забезпечується баланс публічних і приватних інтересів, адже кримінальне судочинство здійснюється в інтересах усього суспільства в цілому й індивідуума зокрема [3, с. 6]. Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р.

(далі – КПК України) є підтвердженням цілеспрямованого руху законодавця до забезпечення пріоритету дотримання основоположних прав людини. Розвиток теоретичних уявлень про кримінальні процесуальні гарантії в умовах дії КПК України 2012 р., як слушно зазначає М. Погорєцький, повинен відбуватися в напрямі розроблення їх видів [1]. Одним із їх різновидів є гарантії забезпечення достовірності показань свідків.

Стан опрацювання. Питанням кримінальних процесуальних гарантій присвячували свої праці Ю. Алєнін, С. Альперт, О. Баулін, В. Бахін, Т. Варфоломеєва, В. Галаган, В. Гончаренко, Ю. Грошевий, А. Дубинський, В. Зеленецький, Л. Лобойко, В. Малярєнко, О. Михайленко, М. Михєєнко, В. Нор, Д. Письменний, С. Слїнько, С. Стахівський, В. Тертишник, М. Шумило та багато інших. Однак наразі з урахуванням положень КПК України 2012 р. предметних досліджень, присвячених кримінальним процесуальним гарантіям достовірності показань свідків, не проводилося.

Метою статті є на підставі наукового доробку теорії кримінального процесу, чинного кримінального процесуального законодавства визначити й оха-

рактизувати зміст кримінальних процесуальних гарантій достовірності показань свідків.

Виклад основного матеріалу. Серед численних класифікацій кримінальних процесуальних гарантій, які наводяться в спеціальній літературі [4, с. 58–60; 5, с. 60], у контексті нашого дослідження науковий інтерес представляє класифікація кримінальних процесуальних гарантій за характером об'єктів забезпечення, у рамках якої, поряд із гарантіями процесуальних прав, цивільно-правових інтересів, кримінально-правових інтересів, виділяються й гарантії об'єктивної істини [6, с. 16]. М. Строгович указував, що кримінальні процесуальні гарантії необхідні для того, щоби кримінальна справа була правильно розслідувана й по ній повинна бути встановлена істина [7, с. 56]. Установлення об'єктивної істини – головна передумова справедливості кримінального судочинства, здійснення правосуддя [8, с. 36]. Отже, питання забезпечення нормативними приписами кримінального процесуального законодавства, одержання достовірних знань про обставини кримінального правопорушення однозначно не є другорядними як для теорії, так і для практики кримінального судочинства.

В. Тертишник, досліджуючи гарантії прав і свобод людини та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України, як гарантії встановлення об'єктивної істини визначив процесуальну форму в цілому, так і окремі інститути кримінального процесу (принципи кримінального процесу, доказове право, інститути слідчих дій, інститут судового слідства й судових дебатів тощо) [8, с. 22]. Досягнення об'єктивної істини в кримінальному провадженні відбувається під час переходу від імовірного до достовірного знання, у результаті чого в суб'єкта доказування формується переконання про відповідність одержаного ним знання фактам об'єктивної дійсності. Тому теоретичні викладки В. Тертишника ми розглядаємо як базові для встановлення кримінальних процесуальних гарантій достовірності показань свідків. Питання визначення та розкриття змісту таких гарантій, як і гарантій достовірності показань інших учасників кримінального провадження й показань узагалі, а також кримінальних процесуальних гарантій достовірності доказів, джерелом яких є документи, речові докази та висновки експертів, на належному рівні, як вимагає це надважливе для теорії та практики кримінального провадження питання, не вивчалось. Співвідношення цих гарантій із кримінальними процесуальними гарантіями встановлення об'єктивної істини в кримінальному провадженні характеризується як частина до цілого.

Кримінальні процесуальні гарантії достовірності показань свідків покликані створити умови, які, з одного боку, спонукають свідка до давання правдивих показань про обставини, які мають значення для кримінального провадження, а з іншого – забезпечують їх об'єктивну перевірку й оцінку на предмет відповідності подіям, які реально сталися. Причому слід зазначити, що нормативні приписи в криміналь-

ному процесуальному законодавстві, які в сучасному розумінні належать до окремих кримінальних процесуальних гарантій дотримання прав і свобод особи в кримінальному провадженні, у різні історичні періоди розвитку нормативно-правової регламентації досудового розслідування та судового розгляду сприймалися не як такі гарантії, а як ті, що спрямовані насамперед на забезпечення об'єктивності процесу доказування. У якості прикладу можна навести підстави скасування катувань у кримінальних провадженнях у Російській імперії. Так, В. Ліновський із цього питання писав, що обвинувачений, який піддається катуванню, не володіє собою в тому ступені, щоби він міг казати правду. Чи можна більше вірити людині, коли вона марить у лихоманці, ніж коли вона в здоровому глузді та в доброму здоров'ї? Відчуття болю може бути таким, що повністю опанує всю свідомість, окрім того, щоб у ту ж саму мить прийняти найкоротший шлях, яким цього болю можна позбутися. Тоді й невинуватий закричить, аби його тільки припинили мучити. Тому катування є надійним засобом засудити невинного та такого, що має слабку статуру, і виправдати правопорушника, який покладається на сили та міцність свою. Із цих міркувань 27 вересня 1801 р. імператором Олександром було заборонено застосування катування для одержання показань у кримінальному провадженні [9, с. 109–111]. Сьогодні заборона катування є невід'ємним компонентом уявлень про права людини (див., наприклад, ст. 3 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод від 04 листопада 1950 р.). І описані вище підстави заборони використання катування в кримінальному провадженні за більше ніж два сторіччя не змінилися й не зміняться в майбутньому. Аналізуючи природу заборони катування (ч. 2 ст. 11 КПК України) як одного з компонентів гарантування поваги до людської гідності в кримінальному провадженні з урахуванням наведених вище особливостей впливу катування на показання допитуваної особи, ми доходимо висновку про подвійну дію цієї гарантії. Тому, формуючи систему гарантій достовірності показань свідків у кримінальному провадженні, ми допускаємо включення до неї гарантій прав і свобод свідків, які мають подвійне призначення, тобто таких, що спрямовані й на забезпечення одержання відомостей про факти.

До основних гарантій достовірності показань свідка можна віднести правовий статус, імунітети свідка, гарантії надання правової допомоги свідку адвокатом, відповідальність свідка, гарантії безпеки свідка, заборони протиправного впливу на свідка, процесуальну форму допиту свідка, нормативне визначення вимог до оцінки показань свідка на предмет їх достовірності.

Правовий статус свідка є багатоконпонентною категорією, погляди на зміст якої є різноманітними, однак усі науковці сходяться на тому, що права й обов'язки свідка складають його основу [10, с. 16–18; 11, с. 143–144 та ін.].

Стаття 66 КПК України містить перелік процесуальних прав і обов'язків свідка. Аналізуючи зміст

цих прав і обов'язків через призму забезпечення за їх реалізації одержання від свідка достовірних відомостей про обставини, що підлягають доказуванню, до числа таких прав можна віднести визначені в п.п. 1–5, 7–9 ст. 66 КПК України. Як видно з переліку цих прав, законодавець визначив систему нормативних приписів, які, по-перше, створюють умови, що забезпечують свідку якісну підготовку та викладення даних щодо обставин, які є предметом допиту, по-друге, забезпечують можливість бути вільним у прийнятті рішення щодо змісту показань у морально складних ситуаціях, коли предметом допиту є обставини, наведені в п. 3 ч. 1 ст. 66 КПК України, або коли є загрози безпеці свідка, по-третє, надають можливість оцінювати із залученням адвоката правові наслідки своїх показань і одержувати правову допомогу від нього з питань дотримання прав свідка в кримінальному провадженні, по-четверте, забезпечують контроль свідком точності сприйняття суб'єктом, який здійснює допит, відомостей, які повідомляє свідок.

До нормативно встановлених обов'язків свідка, які забезпечують одержання від нього фактичних даних про обставини, що мають значення для кримінального провадження, належать такі: 1) давати правдиві показання під час досудового розслідування та судового розгляду; 2) не розголошувати без дозволу слідчого, прокурора, суду відомості, які безпосередньо стосуються суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) і які стали відомі свідку у зв'язку з виконанням його обов'язків.

У кримінальному провадженні критерієм для визначення обов'язків свідка є забезпечення нормативними приписами поведінки особи, яка є свідком у кримінальному провадженні, що спрямоване на сприяння реалізації юридично значимих публічних і приватних інтересів, пов'язаних із притягненням особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, до кримінальної відповідальності (шляхом спонукання її до повідомлення тільки правдивих відомостей про факти, які мають значення для кримінального провадження, і утримання її від протидії досудовому розслідуванню та судовому розгляду). Виконання свідком своїх обов'язків лежить у площині його правосвідомості. Але з огляду на те, що правова поведінка свідка може бути як соціально корисною, так і соціально шкідливою, законодавець передбачив у ст.ст. 384, 385, 387 Кримінального кодексу України (далі – КК України) кримінальну відповідальність свідка за дачу завідомо неправдивого показання, відмову свідка від давання показань і за розголошення відомостей досудового розслідування.

Реалізація обов'язків свідка також лежить у площині дії таких гарантій забезпечення достовірності показань свідків, як імунітети свідка. Переважна більшість науковців під імунітетом свідка в цілому розуміють безумовне (абсолютне) чи під умовою (відносне) звільнення перелічених у законі груп фізичних осіб від обов'язку давати показання про відомі їм обставини, які мають значення для кримі-

нального провадження [12, с. 92; 13, с. 71–72 та ін.]. У літературі розкриваються різні аспекти імунітету свідка як багатостороннього за своїм призначенням у кримінальному провадженні правового явища, яке покликане збалансувати суспільний інтерес у встановленні істини в кримінальному провадженні й зберегти приватні інтереси особистості [14, с. 195], гармонізувати категорії совісті, милосердя, сімейних цінностей з імперативністю в процесуальній формі кримінального провадження в цілому та проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Відповідно до нормативних приписів ч.ч. 2 та 4 ст. 65 КПК України не можуть бути допитані як свідки: 1) захисник, представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, законний представник потерпілого, цивільного позивача в кримінальному провадженні (про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням функцій представника чи захисника); 2) адвокати – про відомості, які становлять адвокатську таємницю; 3) нотаріуси – про відомості, які становлять нотаріальну таємницю; 4) медичні працівники й інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну й сімейну сторону життя особи, – про відомості, які становлять лікарську таємницю; 5) священнослужителі – про відомості, одержані ними на сповіді віруючих; 6) журналісти – про відомості, які містять конфіденційну інформацію професійного характеру, надану за умови нерозголошення авторства чи джерела інформації; 7) професійні судді, народні засідателі та присяжні – про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення, за винятком випадків кримінального провадження щодо прийняття суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, ухвали; 8) особи, які брали участь в укладенні та виконанні угоди про примирення в кримінальному провадженні, – про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з участю в укладенні та виконанні угоди про примирення; 9) особи, до яких застосовані заходи безпеки, – щодо дійсних даних про їх особи; 10) особи, які мають відомості про дійсні дані про осіб, до яких застосовані заходи безпеки, – щодо цих даних; 11) особи, які мають право дипломатичної недоторканності, без їх згоди, а також працівники дипломатичних представництв – без згоди представника дипломатичної установи.

Не останнє місце у створенні умов, які сприяють дачі правдивих показань свідками, займають передбачені чинним законодавством кримінальна відповідальність за примушування давати показання (ст. 373 КК України), перешкоджання з'явленню свідка до суду, органів досудового розслідування, примушування його до відмови від давання показань, а також до давання завідомо неправдивих показань, заходи забезпечення безпеки особам, які беруть участь у кримінальному провадженні, і членам їхніх сімей (ст. 386 КК України), а також заходи забезпечення безпеки свідкам, які беруть участь у кримі-

нальному провадженні. Базові нормативні приписи з питань забезпечення безпеки учасників кримінального провадження у вітчизняному законодавстві містяться в Законі України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» від 23 грудня 1993 р., а також у КПК України та Кримінально-виконавчому кодексі України. У контексті нашого дослідження інтерес представляє виділення заходів безпеки, які можуть бути застосовані до свідка. Такі заходи можна розділити на дві групи:

1) ті, об'єктом яких є безпосередньо свідок: допит свідка й одночасний допит двох і більше вже допитаних осіб, серед яких є такий свідок, у судовому засіданні слідчим суддею під час досудового розслідування, зокрема дистанційно (ч. 1 ст. 225, ч. 2 ст. 232 КПК України); упізнання поза візуальним і аудіоспостереженням особи, яку пред'являють свідку для впізнання (ч. 4 ст. 228 КПК України); допит, упізнання в режимі відеоконференції в ході досудового розслідування (ст. 232 КПК України) і процесуальні дії в режимі відеоконференції під час судового провадження (ст. 336 КПК України); допит у суді свідка з використанням технічних засобів з іншого приміщення чи в інший спосіб, що виключає ідентифікацію особи, у разі потреби – зі створенням акустичних перешкод (ч. 9 ст. 352, ч. 2 ст. 353, ч. 3 ст. 351 КПК України); допит свідка за відсутності певного допитаного свідка (п. 5 ст. 352 КПК України); допит особи, яка перебуває закордоном, за допомогою відеоконференції чи телефонної конференції в порядку міжнародної правової допомоги (ст. 567 КПК України); ненадання доступу до матеріалів кримінального провадження щодо застосування заходів безпеки або щодо видалення таких відомостей із матеріалів кримінального провадження (ч. 1 ст. 221 і ч. 5 ст. 290 КПК України); ізольоване тримання, переведення в іншу установу виконання покарання, переведення засудженого, який є свідком в іншому кримінальному провадженні, у безпечне місце (ст. 10 Кримінально-виконавчого кодексу України);

2) ті, що мають безпосереднім об'єктом особу, яка може вплинути на свідка: відсторонення від посади підозрюваного (обвинуваченого), який є службовою особою та в силу службового становища, за наявними в кримінальному провадженні даними, незаконними засобами впливатиме на свідків (ст. 154, п. 6 ч. 2 ст. 155 КПК України); запобіжні заходи у вигляді домашнього арешту чи тримання під вартою щодо підозрюваного (обвинуваченого), щодо якого є дані про погрозу незаконного впливу чи здійснення незаконного впливу на свідка (ст. 176, п. 3 ч. 1 ст. 177, ст. 181 і ст. 183 КПК України); покладення слідчим суддею, судом на особу під час обрання їй запобіжного заходу, не пов'язаного з триманням під вартою, обов'язків утримуватися від спілкування з кон-

кретними свідками й іншими особами, пов'язаними з ними (ч.ч. 5, 6 ст. 194 КПК України).

Кримінальна процесуальна форма одержання показань від свідків, об'єднуючи сукупність правових вимог до допиту, визначає порядок його проведення. Значення процесуальної форми для гарантування одержання достовірних показань від свідків полягає в тому, що одержання показань із порушенням процесуальної форми позбавляє такі дані достовірності [15, с. 41; 16, с. 99]. Підставою для цього є нормативні приписи п. 2 ч. 2 ст. 87 КПК України, які містять пряму вказівку на недопустимість доказів, отриманих унаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження чи погрози застосування такого поводження. Такі дії чинять прямий вплив на об'єктивність показань допитуваних осіб. Також не менш важливе значення має дотримання встановленої процесуальної форми здійснення інших процесуальних дій, особливо слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) і судових дій, спрямованих на збирання та перевірку раніше одержаних доказів, зокрема й під час допиту свідка. Маючи різний пошуково-пізнавальний потенціал, вони забезпечують різноаспектне пізнання обставин події кримінального правопорушення й здійснення зустрічної перевірки відомостей, одержаних під час допиту свідка, і критичної оцінки доказів на предмет їх достовірності.

Нормативні приписи КПК України щодо оцінки показань свідка завершують систему правових гарантій одержання достовірних показань свідка. Вони включають у себе загальні положення щодо оцінки доказів, які містяться в ст.ст. 23, 94 КПК України, і положення ст.ст. 95–97 КПК України щодо оцінки показань свідка на предмет їх достовірності. Оцінка доказів як завершальний етап доказування концентрує в собі аналітичну діяльність суб'єктів доказування, спрямовану на визначення та формування комплексу знань, які є доказами, для обґрунтування ними кримінальних процесуальних рішень у кримінальному провадженні. Кримінальний процесуальний закон не містить чітко визначених приписів щодо процедури оцінки показань свідків на предмет їх достовірності. Однак він закріплює ключові положення концепції вільної оцінки доказів стосовно з'ясування достовірності таких показань, а її критерії є результатом наукових узагальнень слідчої судової практики.

Висновки. Таким чином, гарантіями достовірності показань свідка є правовий статус, імунітети свідка, гарантії надання правової допомоги свідку адвокатом, відповідальність свідка, гарантії безпеки свідка, заборони протиправного впливу на свідка, процесуальна форма допиту свідка, нормативне визначення вимог до оцінки показань свідка на предмет їх достовірності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Погорецький М. Поняття кримінально-процесуальних гарантій / М. Погорецький // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2014. – № 2(10) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14rmaxph.pdf>.
2. Алєнін Ю. Публічна природа гарантій прав особи у кримінальному процесі / Ю. Алєнін, Ю. Гурджі // Право України. – 2003. – № 4. – С. 30–32.
3. Грошевий Ю. Проблеми реформування кримінального судочинства / Ю. Грошевий // Право України. – 2009. – № 2. – С. 4–10.
4. Овчинников Ю. Классификация уголовно-процессуальных гарантий / Ю. Овчинников // Вестник Южноуральского государственного университета: серия «Право». Вып. 24. – 2010. – № 38. – С. 57–62.
5. Трофименко В. Кримінально-процесуальні гарантії особистості в стадії судового розгляду: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В. Трофименко. – Х., 2000. – 228 с.
6. Александров С. Правовые гарантии возмещения ущерба в уголовном процессе / С. Александров. – Горький, 1976. – 124 с.
7. Строгович М. Курс советского уголовного процесса / М. Строгович. – Т. 1: Основные положения науки советского уголовного процесса. – М.: «Наука», 1968. – 470 с.
8. Тертишник В. Гарантії прав і свобод людини та забезпечення встановлення істини у кримінальному процесі України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09 / В. Тертишник. – Дніпропетровськ, 2009. – 473 с.
9. Линовскій В. Опыт исторических розысканий о слѣдственномъ уголовномъ судопроизводствѣ в Россіи / В. Линовскій. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1849. – 262 с.
10. Белькова О. Правовий статус свідка в кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук / О. Белькова. – Х., 2005. – 223 с.
11. Плева К. Правовий статус свідків за новим кримінальним процесуальним кодексом України / К. Плева // Юридичний вісник. – 2014. – № 6. – С. 142–146.
12. Горский Г. Судебная этика: Некоторые проблемы нравственных начал советского уголовного процесса / Г. Горский, Л. Кокорев, Д. Котов. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1973. – 272 с.
13. Стахівський С. Проблеми імунітету свідків у кримінально-процесуальному законодавстві / С. Стахівський // Право України. – 1995. – № 9. – С. 71–72.
14. Денисенко Г. Поняття та класифікація імунітету свідків за кримінальним процесуальним законодавством / Г. Денисенко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – 2016. – № 23. – С. 195–197.
15. Панова А. Визнання доказів недопустимими у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / А. Панова. – Х., 2016. – 226 с.
16. Панасюк О. Оцінка судом першої інстанції доказів на предмет їх допустимості на стадії судового розгляду в кримінальному провадженні / О. Панасюк // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2014. – Серія Право, Вип. 28, том 3. – С. 95–102.